

Апаров Андрій Миколайович,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри господарського та транспортного права
юридичного факультету Інституту управління та технологій
Державного університету інфраструктури та технологій,
м. Київ, Україна

Онищенко Олег Миколайович,
аспірант Класичного приватного університету, м. Запоріжжя, Україна
асистент кафедри господарського та транспортного права
юридичного факультету Інституту управління та технологій
Державного університету інфраструктури та технологій, м. Київ, Україна

ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ОКРЕМИХ АСПЕКТІВ СПІВВІДНОШЕННЯ НОРМ ГОСПОДАРСЬКОГО ТА ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Резюме (анотація). У змісті роботи відображена спроба автора надати юридичну характеристику окремих аспектів співвідношення між собою норм господарського та цивільного законодавства України, зокрема в частині застосування положень цивільно-правових норм до врегулювання господарських відносин.

Ключові слова: господарське законодавство; цивільне законодавство; правове регулювання; господарські відносини.

Постановка проблеми. Належне осмислення досліджуваного у цій роботі питання зумовлює необхідність у здійсненні огляду деяких загальних правових аспектів, що стосуються теорії права, а також галузей цивільного та господарського права. На особливу увагу у цьому зв'язку заслуговують деякі аспекти становлення та розвитку, а також юридичної природи галузі господарського права та її структурних елементів, що надасть змогу усвідомити порядок та умови застосування норм цивільного права та цивільного законодавства до врегулювання господарських відносин, які при цьому залишаються предметом регулювання господарського права та господарського законодавства.

Питання, пов'язані з правильним визначенням норм права та норм законодавства, які підлягають застосуванню до врегулювання суспільних відносин в умовах функціонування тієї чи іншої правової системи, відіграють дуже важливе значення у площині правозастосовчої практики, адже зумовлюють настання юридично значимих наслідків для учасників відповідних правових відносин, які (відносини) виникають у зв'язку з таким застосуванням. Більше того, можна стверджувати, що таке правозастосування визначає напрямки для розгортання відповідних суспільних відносин, які у зв'язку з цим набувають форми правових (суспільні відносини трансформуються у правові суспільні відносини). Окрім того, як уявляється, досягнутий у такий спосіб певний результат реалізації норм права та норм законодавства й відповідно – сформований внаслідок цього у суспільстві певний фактичний стан справ є тими об'єктивними критеріями, що визначаються напрямки подальшого розвитку юридичної науки та удосконалення чинного законодавства, а тому і критеріями, які визначаються зміст подальшої нормотворчої діяльності органів влади. У найбільш загальному плані можна стверджувати, що фактичний стан і результат застосування правових норм і норм законодавства до врегулювання суспільних відносин виступає істотним фактором, що визначає подальший зміст та спрямованість діяльності держави, адже основними інструментами її діяльності слугують право та закон. Поряд із цим, очевидно, що зазначені фактори справляють надважливу роль при визначенні подальших векторів розвитку галузей права та законодавства.

Не є винятком із зазначеного також питання визначенням норм права та норм законодавства, які підлягають застосуванню до врегулювання різних економічних явищ і процесів, у т.ч. господарських (економічних) відносин, що виникають та розгортаються в рамках сфери ринково-конкурентної економіки України, основне завдання якої в сучасних умовах полягає у забезпеченні різних верств соціуму необхідними їм товарами, роботами та послугами. При цьому слід відмітити, що актуальність розглядуваного питання в значній мірі посилюється сучасними досить суперечливими умовами самої економіки, яка, з одного боку, спрямована на забезпечення задоволення приватних інтересів суб'єктів економічної діяльності (як приклад, інтереси підприємців щодо отримання прибутків тощо), а з іншого – прав, свобод та законних інтересів інших суб'єктів, у т.ч. т.з. публічних інтересів (інтересів держави у забезпеченні національної економічної безпеки та наповненні бюджетів шляхом справляння з підприємців різних видів податків, зборів та інших платежів; інтересів місцевої громади у створенні завдяки діяльності підприємців робочих місць тощо; інтересів споживачів у постійній наявності на ринку безпечної та високоякісної продукції тощо). Очевидно, що вказані види інтересів є суперечливими та дзеркально протилежними за своїм змістом, у зв'язку з чим у праві було беззаперечно визнано ту обставину, що однією з основних функцій господарського законодавства та господарського права є конструювання чіткого механізму узгодження та збалансування між собою приватних і публічних інтересів, що виникають у сфері економіки, у т.ч. шляхом застосування іншогогалузевих правових норм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджуваним у цій роботі правовим питанням присвячується значна увага правників, однак їх думки з цього приводу досить часто різняться, адже пов'язані з обґрунтуванням того чи іншого юридичного погляду. Відповідним чином, має місце відсутність комплексності й єдності юридичних підходів стосовно розглядуваної тематики, з огляду на що досліджувані в цій роботі питання потребують свого додаткового комплексного аналізу.

Мета статті. Метою даного напрацювання є здійснення юридичної характеристики окремих аспектів співвідношення між собою норм господарського та цивільного законодавства України, зокрема в частині застосування положень цивільно-правових норм до врегулювання господарських відносин.

Виклад основного матеріалу. Отже, розпочати слід з того, що наявність у господарських відносинах публічних і приватних інтересів, призвела до розробки на нормативному рівні й впровадження у практику застосування приватно-правових та публічно-правових механізмів регулювання господарських відносин. При цьому такі механізми знаходять свій вияв і нормативну фіксацію у приватно-правових і публічно-правових нормах права та законодавства.

Не заглиблюючись у питання дискусійності щодо критеріїв поділу права на приватне та публічне, відзначимо лише, що, так чи інакше, на рівні доктрини загально-прийнято розмежовувати відповідні сфери правової системи, а саме – приватне та публічне право, й відповідно – приватно-правові (як приклад, цивільне право, сімейне право тощо) та публічно-правові (наприклад, адміністративне право, кримінальне право тощо) галузі права.

Разом з тим, у порушеному контексті слід зазначити, що на зламі останніх років суспільні відносини почали дуже інтенсивно розвиватися та у зв'язку з цим істотно змінюватися у своєму змісті, набуваючи при цьому нових і нетипових рис та характеристик, зокрема і в частині тісного й нерозривного поєднання та переплетіння в межах відповідних суспільних відносин приватних та публічних елементів, що об'єктивно пов'язується із потребами та інтересами населення, різних його верств і інституцій. Це, своєю чергою, актуалізувало перед представниками юридичної науки та суб'єктами правотворчої діяльності питання щодо розробки нових правових конструкцій та юридичних механізмів належного й ефективного регулювання таких нових сфер виникаючих суспільних відносин. При цьому також постала об'єктивна потреба у гармонійному поєднанні в рамках таких правових конструкцій та юридичних механізмів приватно-правових та публічно-правових регулюючих засобів.

У зв'язку із зазначеними обставинами розпочалися фундаментальні трансформаційні процеси зміни ключових акцентів у правових системах різних держав, які продовжуються і в умовах сьогодення. Наслідком цих процесів стало посилення спеціалізації правових норм, адже держави, намагаючись реалізувати взяті на себе відповідно до міжнародних актів і національних конституцій зобов'язання, а також із урахуванням потреб та інтересів людини, здійснюють заходи нормативно-правового регулювання суспільних відносин, які виникають та розвиваються в суспільстві, у т.ч. й економічних (господарських) відносин, які є предметом регулювання галузей господарського права та господарського законодавства. Причому останні, зважаючи на комплексний предмет їх регулювання (поєднання в рамках господарських відносин приватних і публічних інтересів), прийнято визнавати комплексними галузями. Однак, слід зробити ремарку, що такий підхід не є єдиним в юридичній науці, що пов'язується насамперед із наявністю думок, за змістом яких заперечується визнання комплексного характеру окремих галузей правової та нормативної систем, у т.ч. господарського права й господарського законодавства.

На підтвердження визнання ідеї комплексності галузей господарського права та господарського законодавства зазначимо те, що наявні в сучасних умовах розвитку України господарські відносини, що виникають та розгортаються в рамках її ринково-конкурентної економічної системи, не можуть регулюватися виключно у приватно-правовому чи публічно-правовому ключі, адже їх істотною рисою є саме комплексність. Відповідним чином, з цього слідує, що комплексними повинні бути також право і закон, які спрямовані на регулювання таких відносин, адже інше не може забезпечити їх (права та закону) належної й ефективної дії, оскільки може призвести до формального «розриву» господарських відносин шляхом розмежування в їх системі приватних і публічних видів відносин, а тому – і до втрати низки істотних аспектів розуміння цих відносин та їхнього характеру й змісту. При цьому очевидно, що право, як і закон, з огляду на свої призначення та функції повинно регулювати суспільні відносини таким чином, щоб забезпечувати гармонійний та ефективний їх розвиток, зокрема, досягнення задоволеності інтересів усіх учасників відповідних відносин. У даному випадку, право та закон виступають тими єдиними, уніфікованими і водночас комплексними інструментами, за допомогою яких гармонійно збалансовуються приватні та публічні аспекти комплексних господарських відносин. З цього ж приводу слід відзначити, що оскільки право та закон, як правові явища, є певними системними конструкціями, то очевидно, що з точки зору їх юридичної природи це є допустимим, адже завданням системи є ніщо інше як інтегрувати та комплексно поєднувати певні явища, у нашому випадку – гармонійно поєднувати приватно-правові та публічно-правові норми з метою досягнення ефективності у питанні врегулювання суспільних відносин, які мають комплексний характер.

Разом з тим, зазначене не означає, що комплексного характеру набувають самі правові норми, хоча й це не виключено. Приватно-правові та публічно-правові норми лише гармонійно поєднуються, доповнюючи одна одну та формуючи механізми правового регулювання з метою максимально ефективного та належного упорядкування суспільних відносин, тобто такого регулювання, яке відповідало б змісту цих відносин та сприяло б їх розвитку. При цьому розмежування приватно-правових та публічно-правових норм, а в окремих випадках і приватно-правових та публічно-правових регулюючих засобів, механізмів, конструкцій тощо є досить корисним, адже це створює можливості для фундаментального дослідження їх юридичної природи, істотних рис та інших есенціальних аспектів й відповідно – на основі отриманих у цьому зв'язку знань – визначити шляхи їх удосконалення.

Отже, узагальнюючи зазначене, відзначимо, що наразі господарське право та господарське законодавство як окремі самостійні галузі правової системи України є комплексними, а тому системно й досить гармонійно поєднують приватно-правові та публічно-правові конструктивні елементи (механізми, засоби, норми). У цьому ж контексті підкреслимо те, що приватно-правові регулятивні конструкції забезпечують учасникам суспільних відносин, на регулювання яких (відносин) вони спрямовуються, реалізацію їх приватних інтересів, а тому окреслюють для них

широкі рамки свободи та можливості індивідуального вибору, що дозволяє створити для них певне поле для вияву та реалізації їх ініціативи й відповідно – вільного вибору та застосування різних засобів досягнення поставленої цілі. Яскравою ілюстрацією приватно-правових механізмів регулювання господарських відносин слугує конструкція господарського договору. Щодо публічно-правових механізмів регулювання господарських відносин, то такі у першу чергу застосовуються для забезпечення публічних інтересів, зокрема гарантувати безпеку, а також захист прав та інтересів держави, місцевого самоврядування та споживачів. Досить достатнім прикладом таких слугують окремі механізми публічного регулювання господарських відносин, як-от: механізми дозвільної системи, ліцензування, господарсько-правова відповідальність тощо.

У порушеному контексті слід також зазначити, що яскравий вияв зазначені приватно-правові та публічно-правові механізми й засоби регулювання знаходять у т.з. правилах правової поведінки основних груп суб'єктів господарських відносин. Зокрема, якщо приватно-правові регулюючі елементи встановлюють правило: «дозволено все, що не заборонено законодавством», то публічно-правові – «заборонено все, що не дозволено законом». Відповідним чином, стає очевидним, що першим властивий є диспозитивний спосіб (метод) регулювання суспільних відносин та поведінки їх учасників, а другим – імперативний.

Господарське право, як і господарське законодавство, яке у найбільш загальному плані є формою першого, маючи у своєму арсеналі низку самостійних, суто господарських правових конструкцій, активно застосовує для регулювання господарських відносин правові механізми, засоби та норми інших галузей, зокрема, цивільного, адміністративного, фінансового тощо. Розгляньмо це питання докладніше у площині застосування в рамках правової системи України норм цивільного права та цивільного законодавства до регулювання господарських відносин. При цьому слід мати на увазі, що оскільки цивільне право та цивільне законодавство загально-прийнято визнавати приватними галузями права, то відповідно їх конструкції, механізми, засоби та норми мають характер і риси приватно-правових. Однак, при цьому слід пам'ятати, що і в їх системах мають місце т.з. публічні включення, адже цілком чисте виокремлення певної галузі права та/чи законодавства є вочевидь неможливим.

Окреслене питання доречно розглядати у двох площинах: по-перше, у співвідношенні між собою галузей господарського права та цивільного права, а по-друге, у співвідношенні між собою галузей господарського законодавства та цивільного законодавства. Хоча при цьому слід пам'ятати про нерозривний взаємозв'язок указаних «площин», який криється насамперед у тому, що останні нормативні системи (системи законодавств) є формами (джерелами) зовнішнього вираження та закріплення перших (галузей права).

Розглядаючи питання співвідношення галузей господарського та цивільного права слід згадати про основну дискусійну проблему з цього приводу, яка полягає в одвічних суперечках цивілістів та господарників щодо юридичної природи галузі господарського права. Зокрема, ще в період функціонування командно-адміністративної економічної системи були розвинуті деї про те, що господарське право взагалі не є галуззю права. Така точка зору має своїх прибічників (консервативних цивілістів) і в сучасний період, а в її основі покладене заперечення проти визнання існування предмета господарського права. Такий підхід пояснюється його представниками тією обставиною, що предмет регулювання господарського права нібито охоплюється предметом регулювання цивільного права, а тому господарське право становить лише частину цивільного права, що, на їх думку, підтверджується тим, що окремі норми господарського права включені до актів цивільного законодавства (у першу чергу до Цивільного кодексу України). У зв'язку з цим прихильники такого підходу висувують твердження про відсутність необхідності регулювання економічних відносин окремим кодифікованим актом законодавства, у даному випадку – Господарським кодексом України.

Не поділяючи окреслену точку зору, вважаємо, що господарське право, як цілком самостійна та комплексна за своїм змістом галузь правової системи, з об'єктивних причин уже виникла, існує та продовжує динамічний шлях свого подальшого розвитку, хоча й постійно

перебуває у стані «предмета» для гострих дискусій в юридичній науці щодо своєї юридичної природи. Поряд із цим, переконані, що господарське право як галузь існує та при цьому, маючи у своїй системі власні (самостійні) механізми й засоби регулювання, також застосовує правові елементи декількох інших самостійних галузей права, зокрема й цивільного. При цьому застосування до регулювання господарських відносин цивільно-правових механізмів і засобів обумовлюється подібністю приватно-правових складових предметів регулювання галузей господарського та цивільного права (наявність і перевага в цивільному та господарському галузях права приватних інтересів) та відсутністю необхідності у конструюванні (дублюванні) в господарському праві подібних до цивільних, власних механізмів та засобів регулювання. У контексті останнього тезису відзначимо, що очевидним є те, що більш раціонально не дублювати норми законодавства в різних галузевих актах, а застосувати механізми запозичення, подібні до аналогії права та аналогії закону. При цьому такий підхід видається більш раціональним та ефективним з точки зору запобігання виникненню прогалин права та інших недосконалостей правового регулювання у правозастосовчій практиці.

У той же час, зазначене в частині подібності галузей господарського та цивільного права не слід сприймати на користь визнання їх тотожності або ж на користь думок про невизнання самостійності галузі господарського права. Цивільне та господарське право – цілком розмежовані між собою самостійні галузі права та правової системи.

У питанні розмежування галузей господарського та цивільного права потужним критерієм також може слугувати така істотна відмінна їх ознака як системність предмета (суспільних відносин).

Завершуючи питання співвідношення галузей господарського та цивільного права, також зазначимо, що, як уявляється, наявність предмета для дискусій щодо самостійності галузі господарського права зумовлена наявністю в системах обох галузей низки подібних правових конструкцій. Однак, з цього приводу не слід забувати, що це є наслідком спеціалізації того чи іншого загального правового утворення в рамках певної галузі. При цьому такі правові утворення (конструкції) мають універсальний характер. Як приклад, правова універсальна конструкція договору знаходить своє виявлення в різних галузях права, як приватних, так і публічних, які вона обслуговує з урахуванням змісту відповідних галузевих суспільних відносин та потреб, як-от: цивільний договір у цивільному праві, господарських договір у господарському праві, адміністративний договір у адміністративному праві тощо. Щодо цивільного та господарського галузей права, то у цьому контексті підкреслимо, що вони містять низку тотожних універсальних правових конструкцій (конструкція договору, конструкції речових прав, конструкції захисту та охорони, конструкції відповідальності тощо), що зумовлено пріоритетом приватної складової в рамках обох галузей. У той же час, в системах кожної із зазначених галузей права такі конструкції знаходять свої особливості. При цьому наголосимо, що в межах господарського права такі набувають специфічних рис публічності, що об'єктивно зумовлено публічністю самих господарських відносин.

За аналогією із зазначеним можна говорити і про деякі публічні галузі права. Зокрема, наявність низки подібних рис між конструкціями адміністративної та кримінальної відповідальності (подібна структура складу правопорушення тощо) не повинна ставити під сумнів питання самостійності будь-якої із зазначених галузей, адже кожна з них ефективно регулює своє коло суспільних відносин, що складають її предмет, а тому, досить ефективно виконує свої завдання та функції. З цього ж приводу, у більш загальному плані, висловимо думку про те, що право – це штучне утворення та з часом розширює рамки своєї спеціалізації, що є необхідним з метою належного, ефективного та оперативного регулювання виникаючих суспільних відносин нового формату, змісту й характеру, адже такі (відносини) не завжди можуть досконало регулюватися раніше створеними правовими засобами та механізмами.

Нагадаємо, що згадуваний вище підхід щодо розуміння господарського права як комплексної галузі права передбачає поєднання приватно-правових та публічно-правових засад регулювання господарських відносин.

Отже, господарське право досить адекватно та ефективно регулює специфічні господарські відносини, які виходять за межі предметів інших галузей права, як-от: відносини у сфері підприємництва та некомерційної господарської діяльності, відносини стосовно функціонування правових форм господарювання, відносини з приводу організації виробництва та обігу товарів (продукції, робіт, послуг), відносини у сфері зовнішньоекономічної діяльності, відносини з реалізації режиму іноземного інвестування, спеціальних режимів господарювання тощо. В той же час, як комплексна галузь права, господарське право досить ефективно та оперативно застосовує до врегулювання господарських відносин конструкції та норми інших галузей права, у т.ч. цивільного. При цьому щодо останнього, то його норми застосовуються при врегулюванні «господарсько-приватних» відносин (наприклад, для врегулювання господарських договірних правовідносин в частині, що не регулюється господарським законодавством тощо).

Окреслені тенденції знайшли своє нормативне закріплення у нормах цивільного та господарського законодавств, які слугують зовнішніми формами виразу норм відповідно галузей цивільного та господарського права. Розглянемо це питання докладніше.

Отже, національний законодавець України при розмежуванні сфер регулювання цивільного та господарського законодавств, зокрема нині чинних Цивільного та Господарського кодексів України застосовує наступний підхід.

У ч. 2 ст. 9 Цивільного кодексу України [1] зафіксоване правило, згідно з яким законом можуть бути передбачені особливості регулювання майнових відносин у сфері господарювання. Як вбачається, зазначена норма має дещо консервативно-цивілістичний характер, адже диспозитивно передбачає, що майнові відносини у сфері господарювання (майново-господарські відносини) нібито можуть регулюватися Цивільним кодексом України, якщо спеціальні норми окремого закону не передбачають інше. При цьому про види немайнових господарських відносин взагалі згадка відсутня. У цьому зв'язку слід пам'ятати, що у ст. 1 цього ж кодексу передбачено, що цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників. Також зазначається, що до майнових відносин, заснованих на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони другій стороні, а також до податкових, бюджетних відносин цивільне законодавство не застосовується, якщо інше не встановлено законом. З цього приводу не можемо не відзначити, що господарські відносини досить часто виникають та існують саме на основі підпорядкування однієї сторони іншій, а тому, в даному випадку, на відміну від цивільних відносин, в певній мірі не витримується принцип юридичної рівності. Яскравим прикладом таких видів господарських відносин слугують організаційно-господарські та внутрішньогосподарські відносини.

Розглянуте вище положення ч. 2 ст. 9 Цивільного кодексу України кореспондується зі змістом ч. 2 ст. 4 Господарського кодексу України [2], відповідно до якої особливості регулювання майнових відносин суб'єктів господарювання визначаються Господарським кодексом України. Така позиція законодавця України ґрунтується на тому, що спеціальні норми Господарського кодексу України, які встановлюють особливості регулювання майнових відносин суб'єктів господарювання, підлягають переважному застосуванню перед тими нормами Цивільного кодексу України, які містять відповідне загальне регулювання.

Такої ж позиції дотримується і судова практика. З цього приводу доречно згадати лист Вищого господарського суду України від 7 квітня 2008 р. № 01-8/211 «Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України», у п. 1 якого Вищий господарський суд України зазначає, що оскільки відповідно до ч. 2 ст. 4 Цивільного кодексу України основним актом цивільного законодавства України є Цивільний кодекс України, тому в разі, якщо норми Господарського кодексу України не містять особливостей регулювання

майнових відносин суб'єктів господарювання, а встановлюють загальні правила, які не узгоджуються із відповідними правилами Цивільного кодексу України, слід застосовувати правила, встановлені Цивільним кодексом України.

Висновки. Як висновки проведеного у цій роботі дослідження, зафіксуємо, що у нормативній площині норми цивільного законодавства України, зокрема нині чинного Цивільного кодексу України застосовуються до врегулювання господарських відносин за наступним правилом: у випадках врегульованості господарських відносин спеціальним господарським законом, зокрема Господарським кодексом України та/чи іншими актами господарського законодавства, Цивільний кодекс України застосовуватися не повинен. У той же час, у випадку недостатності правового регулювання господарських відносин положеннями Господарського кодексу України та/чи інших актів господарського законодавства слід застосовувати норми Цивільного кодексу України.

З огляду на нерозривний взаємозв'язок галузей господарського та цивільного права відповідно з галузями господарського та цивільного законодавства, які виступають формами зовнішнього виразу перших, то очевидно є та обставина, що аналогічного з окресленим вище в контексті нормативного підходу, закріпленого в Цивільному та Господарському кодексах України, характеру правило діє при застосуванні норм цивільного права до регулювання господарських відносин. При цьому досить явним є те, що таке правило тісно взаємопов'язане з комплексним характером господарського права, яке у зв'язку з цим, маючи у своєму юридичному арсеналі власні (самостійні) механізми й засоби регулювання, також застосовує правові елементи декількох інших самостійних галузей права, у т.ч. цивільного.

Література:

1. Цивільний кодекс України. [Електронний ресурс]: Закон України від 16 січня 2003 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 07.06.2018).
2. Господарський кодекс України [Електронний ресурс]: Закон України, 16 січня 2003 р. № 436-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (дата звернення: 07.06.2018).
3. Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України [Електронний ресурс]: лист Вищого господарського суду України, 7 квітня 2008 р. № 01-8/211. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v_211600-08 (дата звернення: 07.06.2018).